

DOI

УДК 394.94:[730.041.2:929.731(470+571):327.81(091)(497.2)]"1914"

**Відкриття пам'ятника великому князю Ніколаю Ніколайовичу в
1914 р.: одна з останніх спроб Болгарії покращити свій образ в
очах російського суспільства**

Нікіта Гусєв

кандидат історичних наук, учений секретар Інституту слов'янознавства РАН,
Ленінський пр., буд. 32-А, Москва, Російська Федерація, 119991.

gusevns@gmail.com ORCID ID 0000-0002-9573-7018

У статті розглядається спроба болгарського посла в Петербурзі Р. Димитрієва покращити ставлення російського суспільства до Болгарії. Приводом для цього було відкриття пам'ятника великому князю Ніколаю Ніколайовичу-старшому, котрий командував російською армією у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. До Петербургу була направлена болгарська делегація; аналогічно вчинили серби, румуни та чорногорці. Незважаючи на невисокі художні якості монумента, урочистості на честь його відкриття мали пишний характер. Там були присутні вищі особи Російської імперії, включаючи імператора. Ніколай II прийняв балканські делегації, всіх учасників делегацій нагородили російськими орденами. Після відкриття пам'ятника відбулася урочиста вечір, на якій проголошували тости за Болгарію, Сербію, Румунію та Грецію. Р. Димитрієв у своїй доповіді в Софію представив усе у виграшному тоні та доповів, що закладено основи для протистояння сербській та грецькій пропаганді в Росії. Проте порядок всіх церемоній відводив Болгарії місце після Румунії та Сербії, що недвозначно вказувало на пріоритети Росії та ставило хрест на спробах порушити питання про ревізію Бухарестського договору 1913 р. Водночас, відразу після відкриття пам'ятника, відбулися урочистості на честь хрещення члена російської імператорської родини й онука сербського короля Всеволода Іоанновича. На них прибули сербський спадкоємець

престолу Александр і прем'єр Н. Пашич. Влада приділила їм підвищену увагу, що відзначалося в газетах. В результаті весь ефект про позитивні згадки Болгарії у пресі виявився короткостроковим. Аналогічних дій з низки причин Болгарія зробити не могла, але, можливо, в офіційній Софії і не збиралися активно боротися за симпатії Росії. Перша світова війна, яка розпочалася невдовзі, остаточно нівелювала можливості зміни іміджу країни на краще, а революція 1917 р. призвела до повалення самого пам'ятника.

Ключові слова: Болгарія, Росія, Перша світова війна, Балканські війни, Нікколай Ніколайович-старший, Р. Димитрієв, інформаційні війни.

The opening of the monument to Grand Duke Nikolai Nikolaevich in 1914: one of the last attempts of Bulgaria to improve its image in the eyes of Russian society

Nikita Gusev

Ph. D., scientific secretary. The Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences, Leninskii pr., 32-A, 119991 Moscow, Russian Federation.

gusevns@gmail.com ORCID ID 0000-0002-9573-7018

The article deals with The article considers the attempt of the Bulgarian envoy in St. Petersburg, R. Dimitriev, to improve the attitude of Russian society to Bulgaria. The reason was the opening of the monument dedicated to Grand Duke Nikolai Nikolaevich the Elder, who commanded the Russian army in the Russo-Turkish War of 1877–1878. A Bulgarian delegation was sent to St. Petersburg, and the Serbs, Romanians and Montenegrins did the same. Despite the low artistic merits of the monument, the celebrations in honor of its opening were magnificent. They were attended by the highest officials of the Russian Empire, including the Emperor. Nicholas II granted an audience to all the Balkan delegations; all the participants of the delegations were awarded Russian orders. After the opening of the monument, a solemn dinner was held, at which toasts were raised for Bulgaria, Serbia, Romania

and Greece. A Bulgarian delegation was sent to St. Petersburg, and the Serbs, Romanians and Montenegrins did the same. Despite the low artistic merits of the monument, the celebrations in honor of its opening were magnificent. They were attended by the highest officials of the Russian Empire, including the emperor. Nicholas II granted an audience to all the Balkan delegations; all the participants of the delegations were awarded Russian orders. After the opening of the monument, a solemn dinner was held, at which toasts were raised for Bulgaria, Serbia, Romania and Greece. In his report to Sofia, R. Dimitriev presented everything in a winning tone and reported that the foundations have been laid for opposing Serbian and Greek propaganda in Russia. However, the order of all the ceremonies assigned Bulgaria a place after Romania and Serbia, which clearly indicated Russia's priorities and put an end to attempts to raise the issue of revising the Bucharest Treaty of 1913. At the same time, immediately after the opening of the monument, celebrations were held in honor of the baptism of a member of the Russian imperial family and the grandson of the Serbian king Vsevolod Ioannovich. They were attended by the Serbian heir to the throne Alexander and Prime Minister N. Pasic. The authorities showed increased attention to them, which was reflected in the press. As a result, the entire effect of positive mentions of Bulgaria in the press turned out to be short-term. For a number of reasons, Bulgaria could not take similar actions. But, perhaps, the official Sofia was not going to actively fight for the sympathies of Russia. The First World War that followed soon completely destroyed the possibilities of changing the country's image for the better. And the revolution of 1917 led to the demolition of the monument itself.

Key words: Bulgaria, Russia, the First World War, the Balkan Wars, Nicholas Nikolaevich the Elder, R. Dimitriev, information wars.

Друга балканська війна 1913 р. та її підсумки завдали серйозного удару по сприйняттю Болгарії та болгар суспільством Російської імперії. Водночас збереглися й окремі рупори громадської думки, які закликали скоригувати у позитивний бік ставлення до країни (Gusev 2020a, 452–456; Kostrikova 2017,

309–312; Kotov 2015, 111–112). Однак це неминуче ставило питання про ревізію Бухарестського миру, а цього вчорашні союзники Болгарії не могли допустити, і тому докладали зусиль задля подальшого погіршення образу супротивника.

Як повідомляв восени 1913 – навесні 1914 р. болгарський посол у Петербурзі Р. Димитрієв, сербська пропаганда лише посилювалася. Його неодноразові звернення до МЗС не давали результату – кошти на підтримку прихильників Болгарії не виділялися, тоді як серби щедро роздавали ордени, подарунки, субсидії та влаштовували банкети (TsDAs, 2ob). Водночас болгари ставали об'єктами провокацій. Так, у грудні 1913 р. один із редакторів газети «Новое время» отримав конверт, у якому лежав чек на 2 тисячі левів, оплачений Болгарським народним банком (БНБ) і підписаний таким собі Спіро Диловим. Обурений журналіст прийшов до Р. Димитрієва, той обіцяв розібратися. В результаті з'ясувалося, що БНБ платіжне доручення з таким номером видав на ім'я іншої особи, а серед працівників банку Спіро Дилов не значився. Болгарський посол припустив, що це грецька інтрига, організатором якої є грецький агент Х. Вамвакас (TsDAb, 1–5). Фактично Р. Димитрієв був змушений відбиватися від нападок колишніх союзників. Така оборонна позиція не влаштовувала переможця при Лозенграді та Люле-Бургасі, і він шукав привід перейти в інформаційний контрнаступ. Й такий привід підвернувся.

У січні 1914 р. планувалося відкриття в Петербурзі пам'ятника великому князю Ніколаю Ніколайовичу, головнокомандувачу в російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. А війна, яка завершилась звільненням Болгарії, завжди була вигрешною картою в руках Софії в разі необхідності нагадати про славне спільне минуле і непорушні зв'язки Росії та Болгарії. Весь монумент, створений італійським скульптором П. Канонікою, нагадував про війну і бойове братерство росіян, болгар, сербів, румун і чорногорців.

На брилі з фінського граніту височіла бронзова композиція. Вінчала її кінна статуя великого князя в походній формі з фельдмаршальським жезлом. Під ним розташовувалися чотири горельєфа. Попереду, на тлі панорами Сан-Стефано зображувалася очолювана Ніколаєм Николаєвичем група вершників,

серед яких були спадкоємець престолу, майбутній імператор Александр III, румунський король Кароль, генерали І. В. Гурко, Ф. Ф. Радецький, М. Д. Скобелєв, А. А. Непокойчицький та інші. На правому горельєфі відтворювалися події 9 серпня 1877 р. под горою Св. Ніколая, а на лівому – бій 30 серпня 1877 р. за Гривицький редут під Плевною. На задньому же горельєфі розміщалися постаті п'яти прапороносців, які символізувалися єдність армії Ніколая Ніколайовича – за російським прапороносцем йшли болгарський, сербський, румунський та чорногорський. При цьому кожна із фігур ваялася з реального прапороносця-учасника війни 1877–1878 рр. (Rech' 1914).

Р. Димитрієв вирішив скористатися ситуацією, що склалася, для нагадування про позитивні моменти спільного російсько-болгарського минулого. 22 грудня 1913 р. він відправив до Софії повідомлення з пропозицією надіслати прапороносця Ангела Герчева, котрий послужив прообразом для постаті на пам'ятнику Ніколаю Ніколайовичу. У Софії вирішили зробити делегацію соліднішою й запропонували включити до її складу бійців болгарського ополчення та кілька чинів діючої армії. В результаті у Петербург поїхали генерал-майор Георгі Тодоров, його ад'ютант майор Сотир Марінков та учасники ополчення (TsDAa, 1–9) Григор Найденов, Теодор Кіров, Георгі Табаков, Лазар Пецев, Нікола Семов і прапороносець Ангел Герчев. 2 січня вони виїхали до Росії (Sankt-Peterburgskije vedomosti 1914). Для закріплення успіху 31 грудня посол запросив 1500 левів для організації «офіційного обіду для деяких потрібних осіб із вищого суспільства», але прохання довелося повторити 9 січня 1914 р., і лише після цього кошти були виділені (TsDAa, 12–14)¹.

Однак вчорашні союзники зрозуміли небезпеку узурпації болгарами уваги і не бажали потурати тріумфу болгарофільії та зворушливих спогадів про російсько-болгарське бойове братерство і спільне минуле. А тому направили аналогічні депутації. 6 січня до Петербурга виїхала румунська делегація (Rech'

¹ Для порівняння зазначимо, що незабаром Р. Димитрієв на видання книги Н.С. Державіна про македонське питання отримав 2500 левів (Gusev 2020b, 160).

1914) (генерал Костянтин Хержеу, полковник Єремія Григореску, капітан Філітті), 7-го – сербська (генерал Мілутін Маринович, полковник Живко Павлович, ротмістр Мірко Маринкович) і чорногорська (Rech' 1914) (помічник військового міністра генерал-майор Йово Бічер, майор Мартинович, прапорносець Савва Мартинович)¹. 9 січня прибули до Петербурга румуни, 10-го – серби (Rech' 1914), 11-го – чорногорці (Sankt-Peterburgskije vedomosti 1914).

Болгарська делегація прибула дещо раніше. За словами Р. Димитрієва, її розмістили «в гарному готелі», до них були приставлені капітан Андерс та сотник Мосолов. Останнього, згідно з повідомленням посла, призначив особисто імператор (TsDAa, 20ob). Невисоке звання Мосолова не повинно викликати подиву і бути основою висновків про ставлення до Болгарії, оскільки сотник Мосолов був сином генерала О. О. Мосолова – людини не тільки близької до Ніколая II, але й тісно пов'язаного з Болгарією: він брав участь в російсько-турецькій війні, служив начальником конвою князя Александра Баттенберга.

За повідомленнями газет, 9 січня болгарська делегація на чолі із послом здійснила візити до військового міністра В. О. Сухомлинова, його помічника О. П. Вернандеру, начальника Генерального штабу Я. Г. Жилинського, голови МЗС С. Д. Сазонова, столичного градоначальника Д. В. Драчевського (Rech' 1914; Sankt-Peterburgskije vedomosti 1914). У той же день в ресторані «Вена» відбувся сотий (за ліком) слов'янський обід (Sankt-Peterburgskije vedomosti 1914). На жаль, з'ясувати його деталі немає можливості, але, виходячи з того, що саме в цей день до столиці прибули болгари, на цьому заході і вони могли отримати свою хвилину слави.

¹ Зазначимо, що російські газети зазвичай допускали друкарські помилки та неточності при відтворенні південнослов'янських і румунських імен і прізвищ, тому списки трьох делегацій мають в значній мірі характер реконструкції. Списки наведені на основі: Rech' 1914; Russkii invalid 1914.

Згідно ж із повідомленням Р. Димитрієва, відвідування С. Д. Сазонова відбулося 10 січня¹. На ньому голова російської дипломатії виявив гарне ставлення до Болгарії, у дружньому тоні розпитував про становище в країні, проте на закінчення повідомив, що має інформацію, згідно з якою «за деякими ознаками Болгарія уклала або укладе союз із Туреччиною» (TsDAa, 15). Посол у повідомленні не вказав, як він відповів на слова С. Д. Сазонова. Наступного дня в Петропавловському соборі болгарські делегати взяли участь у панихиді по Александру II, Александру III, великим князям Ніколаю Ніколайовичу, Михайлу Ніколайовичу, Володимиру Александровичу й поклали на їхні могили вінки (Russkii invalid 1914; Sankt-Peterburgskije vedomosti 1914).

11 січня всі балканські делегації в Царському селі відвідали Ніколая II (Rech' 1914). Кожна отримала окрему аудієнцію, на якій були присутні командир імператорського конвою Г. І. Трубецкой, помічник начальника військово-похідної канцелярії імператора К. А. Нарішкін, штаб-офіцер для доручень при імператорській головній квартирі О. О. Дрентельн, імператорський флігель-ад'ютант О. І. Воронцов-Дашків (Sankt-Peterburgskije vedomosti 1914). За повідомленням Р. Димитрієва, Ніколай II питань не задавав, але присутній голова уряду В. М. Коковцов цікавився економікою й висловив радість, що Болгарія швидко відновлюється. Як констатував посол, у російських високопосадовців залишилися приємні враження від делегації (TsDAa, 15).

12 січня мало відбутися відкриття пам'ятника. Вже з 1 січня учасники війни 1877–1878 рр. могли отримати в Петербурзі білети із запрошенням; 8–9 січня до столиці прибули депутації полків, пов'язаних з Ніколаєм Ніколайовичем (Rech' 1914). У пресі згадували діяння великого князя. Історик та публіцист В. Г. Гейман в газеті «Новое время» розповів про те, як приймалося рішення про відмову від штурму Константинополя у 1878 г.,

¹ На донесенні вказана дата 12 січня і зазначено, що візит до голови МЗС відбувся «вчора». Однак в цьому ж документі говориться про візит до імператора «сьогодні», але відвідування Ніколая II мало місце 11 січня, відповідно, в указаному повідомленні посла дати зміщені на один день.

висловивши надію, що «можливо, ще справдиться заповітна мрія великого князя й незавершене станеться» (Novoje vremia 1914).

12 січня було хмарним, температура стояла близько нуля градусів (Tolstoi 1997, 480). З 9.30 години на Манежну площу стали прибувати війська, що вишиковувалися трикутником. У військових лавах зайняли місця військовий міністр та великі князі. Сквер навколо пам'ятника був обнесений ґратами із зеленими гірляндами та георгіївськими прапорами. Перед Михайлівським манежем був споруджений намет, в якому знаходилися невістки Ніколая Ніколайовича-старшого великі княгині Анастасія (Стана) та Міліца Ніколаївни, з дочками Оленою та Мариною й сином Міліци Ніколаївни Романом. Навколо намету розмістилися офіційні особи, члени балканських делегацій, а в побудованих уздовж фасаду манежу навісах – численні запрошені особи.

Об 11-й годині ранку прибув Ніколай II. «Забити барабани, засвистали флейти, залунали горни, схилились перед царем прапори та штандарти його війська, музика грала назустріч», – писала «Новое время» (Novoje vremia 1914). Почалося урочисте богослужіння, яке проводив протопресвітер військового та морського духовенства Г. І. Щавельський. Після чого матроси зірвали полотно з пам'ятника, з Петропавлівської фортеці пролунав 51 постріл салюту, а з прилеглих церков – дзвін. Г. І. Щавельський освятив пам'ятник, потім імператор обійшов монумент разом з його автором П. Канонікою і прийняв парад, яким командував великий князь Ніколай Ніколайович-молодший. На початку першої години Ніколай II відбув. Почалося покладання вінків. Балканські делегації зробили це в такому порядку: румуни, серби, болгары і чорногорці. Написи на їх вінках були відповідно: «Carol I Regele Romaniei 1877–1914», «Благодарная Сербия – великому князю Николаю Николаевичу», «От признательной Болгарии – великому князю Николаю Николаевичу, незабвенному главнокомандующему в Освободительной войне», «Николай I, король Черногории – победоносному вождю русской армии генерал-фельдмаршалу великому князю Николаю Николаевичу». Вінки поклали

делегатії від полків, громадські організації; всього їх було близько 20 (Novoje vremia 1914; Rech' 1914; Russkii invalid 1914).

«По закінченні церемонії покладання вінків й по відбутті найвищих осіб публіка була допущена оглядати новий величний монумент, що, без сумнівів, є одним із кращих у північній столиці», – писав «Русский инвалид» (Russkii invalid 1914). Однак далеко не всі були згодні із мистецтвознавчими оцінками друкованого органу військового міністерства. Ще до відкриття пам'ятника мистецтвознавець О. О. Ростиславов попереджав у газеті «Речь» – Росії «загрожує розмаїття пам'ятників», створених авторами не найвищого рівня. «Задача, яка під силу лише найвидатнішим митцям країни й така, що виправдана тільки їхньою участю, дозволяється відомствам й товариствам, котрі не мають ніякого відношення до мистецтва й доручаються явним посередностям або обласканим фортуною аматорам», – заявляв він (Rech' 1914). І мав рацію. «Тепер, під відкритим небом, він (пам'ятник. – Н. Г.) мені ще менше сподобався, ніж коли я оглядав його в дерев'яній майстерні», – записав того дня в щоденнику петербурзький міський голова І. І. Толстой (Tolstoi 1997, 480). Не був у захваті навіть шеф жандармів В. Ф. Джунковський: «В художньому відношенні пам'ятник цей залишав бажати багато кращого й не справляв відповідного враження» (Dzhunkovskii 1997, 269).

Однак художня сторона питання мало цікавила Р. Димитрієва, і він її не відобразив у своєму повідомленні до Софії. Але повідомив, що 12 січня увечері великий князь Ніколай Ніколайович-молодший влаштував урочисту вечерю. «Ми за рангом були поставлені після румун і сербів», – доповідав посол. Гости проголошувалися за правителів та армії усіх чотирьох країн, які представляли делегати (TsDAa, 17).

Незабаром члени делегації були нагороджені російськими орденами. В основному орденом св. Станіслава – нижчим орденом імперії, та орденом св. Анни, який стояв на ступінь вище. Р. Димитрієв отримав мечі до св. Анни 1 ст., військовий агент в Петербурзі Б. Сирманов – золотий портсигар з емаллю, Г. Тодоров – св. Станіслава 1 ст., С. Маринков, Т. Кіров, Г. Табаков – св.

Станіслава 2 ст., Г. Найденов – св. Анну 2 ст., Л. Пецев і Н. Семов – св. Анну 3 ст., А. Герчев – знаки ордену св. Анни (Rech' 1914). 17 січня болгарська делегація поїхала (Rech' 1914). Аналогічні нагороди отримали й члени румунської, сербської та чорногорської делегацій.

У своєму звіті Р. Димитрієв представив усе в максимально позитивному ключі, доповівши про успіх місії. Великому князю Петру Ніколайовичу на урочистому обіді посол говорив, що ініціатива надіслати делегацію надійшла від болгар, інші балканські країни лише скористалися болгарською ідеєю. Нагородження мечами до ордена св. Анни посол теж описав у дусі переможної реляції: «Це справило тут певне враження й коментується як особлива увага до болгар, оскільки такі знаки даються лише за воєнні заслуги російським підданам-генералам». За його словами, він неодноразово чув від представників російського суспільства вираз гіркоти від біди, що спіткала Болгарію; поради примиритися з Росією і насамперед з імператором, який почувачється ображеним через те, що його заклики в 1913 р. не були почуті. «Це хороший початок, котрий, якщо розвивати, у майбутньому значною мірою паралізує грецькі та сербські інтриги проти нас», – констатував Р. Димитрієв (TsDAa, 19–21).

Втім, насправді посол удавав хорошу міну за поганої гри. По-перше, ситуація з орденами дещо складніша. Справді, у сербській делегації найвищу нагороду отримав голова М. Маринович, і це був орден св. Станіслава 1 ст. Аналогічної відзнаки був удостоєний і болгарин Г. Тодоров, який очолював делегацію. Водночас, керівника румунської делегації К. Хержеу нагородили орденом св. Анни 1 ст. За номінальної рівності варто враховувати те, що Р. Димитрієв був вже широко відомим воєначальником, колишнім російським офіцером і мав статус посла.

По-друге, Р. Димитрієв хоч і повідомив, що болгарини на всіх церемоніях йшли третіми, але не надавав цьому значення. Якщо не враховувати чорногорську делегацію, що представляла країну, яку офіційний Петербург вважав потенційно значущою силою в можливому загальноєвропейському

конфлікті, то болгарська делегація стає останньою в ряді балканських союзників. Порядок усіх заходів недвозначно вказує на пріоритети Росії на Балканах – Румунію та Сербію, а саме до них болгари мали непримиренні територіальні претензії. Вочевидь, що в такій ситуації мови про ревізію Бухарестського миру не могло йти. Водночас сам факт нагадування про російсько-болгарське бойове братерство, акцентування уваги на подяці Болгарії до Росії, звичайно, можна розглядати як початок реабілітації країни. Втім, як відомо, у розмові запам'ятовується остання фраза. А тут болгарам не вдалося досягти успіху. Пов'язані з ними урочистості були заміщені у суспільно-політичному просторі хрещенням князя імператорської крові Всеволода Іоанновича – сина князя імператорської крові Іоанна Костянтиновича та Єлени Петрівни, доньки сербського короля.

На урочисті заходи приїхав рідний дядько новонародженого – сербський спадкоємець престолу Александр; його супроводжував прем'єр Н. Пашич, якого в Петербурзі добре знали і якому помітно симпатизували. Вже наступного дня після відкриття пам'ятника Ніколаю Ніколайовичу газети писали про приїзд Александра Карагеоргієвича та Н. Пашича (Rech' 1914). Того ж дня сербський спадкоємець престолу оглянув пам'ятник, а прем'єр відвідав С. Д. Сазонова і В. М. Коковцова (Rech' 1914). 14 січня був день небесного покровителя Сербії св. Савви, й літургію в присутності сербських офіційних осіб служив ректор Санкт-Петербурзької духовної академії Анастасій; 15 січня відбулось освячення Федорівського собору, закладеного на честь 300-річчя Дому Романових. Звісно, на таку важливу подію покликали і сербського спадкоємця престолу. Про його візити, про візити до нього в Зимовий палац, де він, як монарша особа, був удостоєний честі розташуватися, про його сніданки з імператрицею-вдовою Марією Федорівною, тіткою Мілицею Ніколаївною та її чоловіком Петром Ніколайовичем, участь у різних урочистостях преса регулярно повідомляла (Sankt-Peterburgskije vedomosti 1914; Rech' 1914). Звісно, всі спогади про урочисті події, в яких взяли участь болгари, у пам'яті сучасників були заміщені повідомленнями про представників Сербії. Ну, і,

нарешті, болгарські нагороди явно недотягували до діамантів ордена св. Олександра Невського, яких був удостоєний Н. Пашич (Rech' 1914). 20 січня Ніколай II надав аудієнцію сербському прем'єру, 21-го – грецькому голові уряду, котрий щойно прибув до Петербургу (Sankt-Peterburgskije vedomosti 1914).

Такий інформаційний потік та рівень прийому болгари організувати не могли. І справа не лише у відсутності приводу, аналогічного до того, яким скористалися серби. Прем'єр В. Радославов завжди в Росії сприймався негативно, і якщо М. Пашич мав славу русофіла, то В. Радославов – русофоба. Тому відправлення їх у Петербург могло принести в кращому випадку демонстрацію нейтрального ставлення. Цар Фердинанд же, що раніше неодноразово відвідував російську столицю, після літа 1913 р. сприймався зрадником усього слов'янства, і тому його візит не міг нічого принести. З іншого боку, залишався хрещеник Ніколая II, спадкоємець престолу Борис. Йому вже виповнилось 19 років, він брав участь в урочистих церемоніях, організованих монархами Англії, Португалії та Росії. Проте все ж таки потрібен був привід, який вигадати в тій ситуації виявилось складно. Правда, можливо, що й у Софії не вважали за необхідне вести боротьбу на полі російської громадської думки. Адже після ухвалення позики банку «Дисконто Гезельшафт» у 1913 р. питання зовнішньополітичної орієнтації фактично було вирішено (Birman 2002, 79–80). І недарма Р. Димитрієву доводилося повторювати свої прохання, пов'язані із проведенням проболгарської агітації в Петербурзі. Він залишався самотнім у цій боротьбі, ведучи її з ідейних міркувань і не відчуючи підтримки з боку своєї держави. Зрозуміло, що така боротьба в ситуації після Балканських війн була приречена на провал, і короткотермінові успіхи, подібні до урочистих подій у зв'язку із відкриттям пам'ятника, переломити ситуацію не могли.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Birman, M. A. 2002. Reaktsiia v Bolgarii [Reaction in Bulgaria]. *Za balkanskimi frontami Pervoi mirovoi voiny*. Moscow, Indrik, s. 78–83. (In Russian).

Бирман, М. А. 2002. Реакция в Болгарии. *За балканскими фронтами Первой мировой войны*. Москва, Индрик, с. 78–83.

Dzhunkovskii, V. F. 1997. Vospominaniia [Memories]. Moscow, Izdatel'stvo im. Sabashnikovykh, vol. 2, 688 s. (In Russian).

Джунковский, В. Ф. 1997. Воспоминания. Москва, Издательство им. Сабашниковых, т. 2, 688 с.

Gusev, N. S. 2020a. Bolgariia, Serbiia i ruskoje obshchestvo vo vremia Balkanskikh vojn 1912–1913 gg. [Bulgaria, Serbia and Russian society during the Balkan wars (1912–1913)]. Moscow, Indrik, 520 s. (In Russian).

Гусев, Н. С. 2020а. Болгария, Сербия и русское общество во время Балканских войн 1912–1913 гг. Москва, Индрик, 520 с.

Gusev, N. 2020b. Publichnaia deiatel'nost' N. S. Derzhavina po makedonskomu voprosu v 1912–1915 gg. [Public activities of N.S. Derzhavin in the Macedonian question in 1912–1915]. *Drinovs'kii zbīrnik*, issue 12, s. 156–164. (In Russian).

Гусев, Н. 2020б. Публичная деятельность Н. С. Державина по македонскому вопросу в 1912–1915 гг. *Дриновський збірник*, вип. 12, с. 156–164.

Kostrikova, E. G. 2017. Geopoliticheskie interesy Rossii i slavianskii vopros: Ideinaia bor'ba v rossiiskom obshchestve v nachale XX veka [Geopolitical interests of Russia and the Slavic question: Ideological struggle in Russian society in the early twentieth century]. Moscow, Kuchkovo pole, 380 s. (In Russian).

Кострикова, Е. Г. 2017. Геополитические интересы России и славянский вопрос: Идейная борьба в российском обществе в начале XX века. Москва, Кучково поле, 380 с.

Kotov, V. S. 2015. Mezhsouiznicheskaiia voina leta 1913 goda v vospriatii russkogo obshchestva (po materialam pressy) [Inter-Union war in the summer of 1913 in the perception of Russian society (based on the press)]. *Novaia i noveishaia istoriia*, no. 3, s. 101–112. (In Russian).

Котов, Б. С. 2015. Межсоюзническая война лета 1913 года в восприятии русского общества (по материалам прессы). *Новая и новейшая история*, 2015, № 3, с. 101–112. (In Russian).

Novoje vremia. 1914, 11, 13 ianvaria. (In Russian).

Новое время. 1914, 11, 13 января.

Rech'. 1914, 1, 3, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 16, 17, 19 ianvaria. (In Russian).

Речь. 1914, 1, 3, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 16, 17, 19 января.

Russkii invalid. 1914, 12, 14 ianvaria. (In Russian).

Русский инвалид. 1914, 12, 14 января.

Sankt-Peterburgskije vedomosti. 1914, 4, 11, 12, 14, 15, 16, 21, 22 ianvaria. (In Russian).

Санкт-Петербургские ведомости. 1914, 4, 11, 12, 14, 15, 16, 21, 22 января.

Tolstoi, I. I. 1997. Dnevnik, 1906–1916 [Diary, 1906–1916]. Saint Petersburg, Saint Petersburg Regional Development Fund, 728 s. (In Russian).

Толстой, И. И. 1997. Дневник, 1906–1916. Санкт-Петербург, Фонд регионального развития Санкт-Петербурга, 728 с.

TsDAa. Tsentralen darzhaven arhiv na Republika Bulgaria, f. 176K, op. 2, a. e. 1445. (In Bulgarian).

ЦДАа. Централен държавен архив на Република България, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1445.

TsDAb. Tsentralen darzhaven arhiv na Republika Bulgaria, f. 176K, op. 2, a. e. 1491. (In Bulgarian).

ЦДАб. Централен държавен архив на Република България, ф. 176К, оп. 2, а. е. 1491.

TsDAs. Tsentralen darzhaven arhiv na Republika Bulgaria, f. 176K, op. 3, a. e. 106. (In Bulgarian).

ЦДАс. Централен държавен архив на Република България, ф. 176, оп. 3, а. е. 106.

Дата надходження статті у редакцію – 05.07.2021 р.